

19. YÜZYIL YUNAN HARFLİ TÜRKÇE (KARAMANLICA) GAZETE VE SÜRELİ YAYINLARDA DİL TARTIŞMALARI*

*Şehnaz ŞİŞMANOĞLU ŞİMŞEK***

Öz: 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren din dışı yayıncılığın yaygınlaşmaya başladığı Yunan harfli Türkçede (Karamanlıca), özellikle gazete ve süreli yayınlarda; editöryel açıklamalar, okur mektupları, tefrika mukaddimleri gibi yazılarda dil meselesinin gündemde olduğu görülmektedir. Bu meselenin çoğunlukla dilde sadeleşme meselesi, Türkçenin Anadolu Ortodokslara örgün olarak öğretilmesi, lisan-ı Osmanî'nin devlet kademelerinde yer bulmak üzere gerekliliği, kimi zaman lisan-ı millî ya da lisan-ı maderî olarak tanımlanan Yunancanın Anadolu'lulara kazandırılması gibi başlıklar etrafında tartışıldığı söylenebilir. Bu makalede bütün bu meselelerin söz konusu yayınlarda nasıl ele alındığı üzerinde durulacak ve bu meselelerin Anadolu Ortodoksların kendi kimlik tanımlarıyla nasıl ilişkili olduğu tartışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Yunan harfli Türkçe (Karamanlıca), Anadolu Ortodoks Hristiyanlar (Karamanlılar), *Anatoli* gazetesi, lisan-ı maderî, lisan-ı Osmanî, Türkçe, Yunanca.

Nineteenth Century Linguistic Discussions in Newspapers and Periodicals in Turkish written in Greek Script (Karamanlidika)

Abstract: Non-religious publications in Turkish written in Greek script (Karamanlidika) began to flourish from the second half of the 19th century. In these publications, the language issue was on the agenda of editorial notes, reader letters, forewords of the *feuilletons* especially in newspapers and periodicals. In the aforementioned publications, the language issue was mainly discussed in terms of simplification of the language; the formal teaching of the Turkish language to the Anatolian Orthodox community; the necessity of the knowledge of Ottoman Turkish as an official language to be included in the state apparatus and the acquisition of Greek by the Anatolians described sometimes as national or as mother language. This article will analyse these issues and how they are related to the identity formation of the Anatolian Orthodox community.

Keywords: Turkish in Greek script (Karamanlidika), Anatolian Orthodox Christians (*Karamanlılar*), *Anatoli* newspaper, mother language, Ottoman Turkish, Turkish, Greek.

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 28.03.2019 - 11.12.2019

** Dr.Öğr.Üyesi, Kadir Has Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Modern Diller Bölümü, İstanbul, Türkiye. sehnaz.sismanoglu@khas.edu.tr,
ORCID: 0000-0001-8489-6964

Yunan Harfli Türkçeye Genel Bir Bakış: Karaman Dili, Karaman Türkçesi, Karamanlı Ağzı, Karamanlıca, *Karamanlidika*?¹

Bugün Türkofon² Anadolu Ortodoks Hristiyanların (Karamanlıların)³ ürettiği Yunan harfli Türkçe yayınlara dair temel bilgimiz, Sévérien Salaville ve Eugène Dalleggio tarafından 1958, 1966 ve 1974 yıllarında hazırlanan *Karamanlidika Bibliographie Analytique des ouvrages en langue turque imprimés en caractère grecs* adlı 3 ciltlik katalog ile Evangelia Balta tarafından yeni bulgularla bu kataloglara yapılan 3 ciltlik ekten oluşmaktadır (Sévérien, S. ve Dalleggio, 1958, 1966, 1974; Balta, 1987a, 1987b, 1997). Balta, Yunan harfli Türkçe bibliyografyanın 752 kitabı içerdiğinden söz etmektedir (Balta, 2014a, s. 165). Genel olarak bunun nihai bir rakam olduğu söylenebilirse de çeşitli arşivlerde farklı isim ve dillerde kataloglanmış metinleri ya da Yunan harfli Türkçe gazetelerde ve süreli yayınlarda tefrika olarak kalan kurmaca anlatıları (Şişmanoğlu Şimşek, 2017) da eklediğimizde bu sayı daha da artabilir. En erken 15. yüzyıldan beri varlıkları bilinen (Clogg, 1996, s. 68) Anadolu Ortodoks Hristiyanlara ait Yunan harfli Türkçe olarak basılan ilk metin, Martin Crusius'un *Turcograecia* adlı yapıtının içindeki *Gennadios Scholarios'un İtirafları*'dır (Balta, 2014a, s. 165). 1584 yılında Basel'de yayımlanan bu metin, Fatih Sultan Mehmet'e 1455 ya da 1456 yılında Patrik Gennadios tarafından Ortodoks inancını anlatan bir risale olarak sunulmuştur (Clogg, 1999, s. 120). Yunan harfli Türkçe olarak basılan kitapların dolaşıma girmesi ise asıl olarak 1718 tarihinden itibaren başlayacaktır, en son belgenin tarihi ise 1935 yılına kadar gider (Balta, 2014a, s. 165). Çoğunluğu Anadolu Ortodoks Hristiyanlar tarafından üretilen bu metinler literatürde *Karaman dili*, *Karaman Türkçesi*, *Karamanlı ağzı*, *diyalekti* ya da *Karamanlıca* gibi tanımlamalarla ifade edilmektedir. Dilbilimci Matthias Kappler yakın tarihli bir çalışmasında bu kavramların izini sürerek nasıl dolaşıma girdikleriyle ilgili bilgiler vermekte ve bu tanımlamaların isabetli olup

¹ Bu çalışma Kadir Has Üniversitesi'nde yürüttüğüm "Türkçenin Toplumsal Tarihinde Yok Sayılmış Bir Aşama-19. Yüzyıl Karamanlıca (Yunan harfli Türkçe) Yayınlarında Dil Tartışmaları" (2016-BAP-10) başlıklı BAP projesinin çıktılarından oluşmaktadır. Yunan harfli Türkçe metinleri Latin harflerine aktaran proje asistanı Songül Tuncalı'ya çok teşekkür ederim.

² Türkçe konuşan, anadili Türkçe olan.

³ "Karamanlı ifadesi" 1923 Nüfus Mübadelesi Antlaşmasıyla Yunanistan'a gitmek zorunda bırakılan, çoğunluğu Anadolu'da yaşamış olan Türkofon Ortodoks topluluk için kullanılan genel bir tanımlamadır. Anadolu Ortodoksları ise kendilerini çoğunlukla "Anadolu Ortodoks Hristiyanlar/Ortodoks Hristiyanlar" olarak tanımlıyor, *Karamanlı* tabiri olumsuz ve küçümseyici olarak algılandığından genellikle benimsemiyorlardı. Benzer bir kaygıyla yazı boyunca *Karamanlı* tabiri yerine *Anadolu Ortodoks Hristiyanlar* ifadesi kullanılacaktır. "Karamanlı" kimliğinin bu ikircikli konumu için bk. Balta, 2014b, 117-140; Benlisoy ve Benlisoy, 2010a, ss. 93-108; Benlisoy ve Benlisoy, 2010b, ss. 7-22, Benlisoy ve Benlisoy, 2016, ss. 226-230.

olmadıklarıyla ilgili önemli saptamalarda bulunmaktadır. Kappler, *Yunan alfabesi ile Türkçe* yerine ilk kez 1898 yılında araştırmacı Georg Jacob tarafından dile ilişkin olarak “Karamanlı” ifadesinin kullanıldığını tespit etmiştir (Kappler, 2016, s. 120). Bu ifade ile aslında herhangi bir Anadolu diyalektinin ilişkilendirilmediğini belirten Kappler, özellikle Janos Eckmann’ın 1950’deki dilbilimsel çalışmalarıyla (Eckmann 1950a; 1950b; 1958) “Karamanlı ağız” ifadesinin yanlış olarak yaygınlaştığından söz etmektedir. İlk kez çok sayıda metni dilbilimsel açıdan ele alan Eckmann, Yunan harfli eserlerdeki dilin birlik göstermediğini, fakat “edebî dil” ve muhtelif “ağızlar”dan oluşan bir “Karamanlı dili”nin söz konusu olduğunu araştırmalarında ileri sürmüştür. Mefkûre Mollova (1979-80) Eckmann’ın çalışmaları üzerine yazdığı eleştirel makalede Eckmann’ın malzemesinin farklı özelliklerin büyük bir karışımını ortaya koyduğunu ancak bunun ayrı bir diyalekt olarak değerlendirilemeyeceğini belirtmektedir (alıntılayan Kappler, 2016, s. 123). Kappler, Eckmann ve Mollova’nın *Karamanlı* tabirini kullanmalarının ise aslen Anadolu diyalektlerini ilk kez farklı bölümlere ayıran Ignác Kúnos’un Anadolu’nun güneydoğusunda Mersin ve Konya arasındaki bölgeye ait diyalektleri “Karamanisch” (1896) olarak tanımlamasından ileri geldiğini belirtir (Kappler, 2016, ss. 123-124). Kappler, Yunan harfli Türkçe metinleri, çok sayıda konuşulan ve yazılan çeşidiyle birlikte kültürel-grafik (yazıya ilişkin) bir olgu olarak ele almakta ve ayrı bir Karaman dili, Karaman Türkçesi, Karamanlı ağız, diyalekti ya da Karamanlıcadan söz etmenin mümkün olmadığını düşünmektedir. Yazara göre bu tanımlamalar öncelikle Türkofon Ortodoks nüfusunun coğrafi ve kültürel yapısını sınırlandırarak birçok dilsel form ve çeşitlilik içeren metinlerin dağılım çeperini daraltmakta aynı zamanda Kiril alfabesi gibi farklı kullanımlar da aynı terminolojiyle anıldığından kafa karışıklığına sebebiyet vermektedir (Kappler, 2016, ss. 119-120).

Önceleri Venedik, Viyana, İstanbul, İzmir gibi Osmanlı ve Avrupa’daki belirli merkezlerde dinî yayıncılıkla başlayan Yunan harfli Türkçe üretim, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren seküler bir boyut kazanmış, özellikle süreli yayınların ve gazetelerin de etkisiyle Yunan harfli Türkçe yayınlar Anadolu’da da dolaşıma girmiştir. Son yıllarda bu konuda yapılan dilbilimsel çalışmalar (Kappler, 2006; Gavriel, 2010; Irakleous, 2013, 2017; Kahya, 2015), söz konusu üretimin dönemden döneme, yazardan yazara aynı kitabın farklı baskılarında ne türden dilsel değişiklikler ve çeşitlilikler içerdiğini, Evangelinos Misailidis ile başlayan yazımda standartlaşma gayretlerini ortaya koymuşsa da bu çalışmalarda bu üretimi gerçekleştiren öznelerin bizzat kendilerinin konuştuıkları ve yazdıkları dile dair ne düşündükleri, onu nasıl adlandırdıkları ve dillerini kimlikleriyle nasıl ilişkilendirdikleri üzerinde yeterince durulmamıştır. Türkçe konuşan Ortodokslar Yunan harfli Türkçe üretimlerini genellikle “Rumca hurufat ile lisan-ı Türki” ve

“Rumiü’l-huruf, Türkü’l-ibare” şeklinde ifade etmekteydiler⁴. Ancak bu nesnel ifadenin ötesinde 19. yüzyılda Anadolu’da Ortodokslar, bir yandan Osmanlı tebaası olarak lisan-ı resmî olan lisan-ı Osmanî ile öte yandan dinî olarak mensubu buldukları millet-i Rum içerisinde Yunanca ile farklı biçimlerde ilişkililiyorlar ya da farklı ilişkilene biçimleri üzerinde düşünüyorlar, bu konuda çeşitli görüşler ortaya koyuyorlardı. Bu görüşlerin; dilde sadeleşme meselesi, Türkçenin Anadolu’da Ortodokslar tarafından edinimi, Türkçe eğitimi meselesi, lisan-ı Osmanî’nin devlet kademelerinde yer bulmak üzere gerekliliği, bununla birlikte bazı yazarlar tarafından lisan-ı millî olarak tanımlanan Yunancanın yeni nesillere kazandırılması gibi bazı başlıklar etrafında tartışıldığı görülmektedir. Bu çalışmada bütün bu meselelerin söz konusu yayınlarda nasıl ele alındığı üzerinde durularak, bu meselelerin aynı zamanda Anadolu’da Ortodoksların kendi kimliklerini tanımlamada nasıl bir işleve sahip oldukları irdelenecektir.

“Adi/Açık/Yavan/Alessevi⁵ Türkçe” Olarak Anatol Lisanı

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra sayıca artmaya başlayan Yunan harfli Türkçe gazetelerde ve süreli yayınlarda gerek gazetelerin editöryel kadrosunun gerekse okurların üzerinde durduğu temel meselelerden biri gazete dilinin Türkçe konuşan Ortodoks Hristiyanların anlayabileceği ölçüde sade ve anlaşılır bir Türkçe olması gerektiği idi. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle *Anatoli* gazetesinde dil üzerine yapılan tartışmalarda, gazetenin “açık” ve “sade” dilde yazılması gerektiğine dair okur mektuplarının fazlalığı bu meselenin Türkçe konuşan Hristiyanlar için önemini ortaya koymaktadır. Örneğin bir okur, *Anatoli* gazetesinin dilini, Misailidis dönemindeki kadar “açık” olmadığı için eleştirmektedir:

Malûm-ı âlinizdir ki rahmetli Evangelinos Misailidis zamanında Arabî ve Farişî lugat ve ibareler yazılıyor idi. Sonra teşekki olundu ki ekseriyet Türkçe bildiğinden anlamıyorlar deyü. O zaman kendisi ilan etti ve açık Türkçe yazmaya başladı. Şimdi sizler başladınız. Güzel, amma anlayan var ise ona eyidir, anlamayana hiç makamındadır. Çünkü gazeta okumaktan maksat nedir, yazıldığını anlamaktır. Anlamaz ise lüzumu yoktu zan ederim. Onun için gelecek 1891 senesine kadar bedelini verdiğimizden

⁴ Bu çalışmada Matthias Kappler’in yaklaşımı benimsenmekle birlikte literatürdeki yaygın kullanımından ve pratik sebeplerden ötürü metinde *Yunan harfli Türkçenin* yanı sıra *Karamanlıca* ifadesi de kullanılmaktadır. Bu ifade, bu makale bağlamında ayrı bir dil ya da diyalekt anlamında değil yine Kappler’in çizdiği perspektiften kültürel-grafik bir farklılık olarak anlaşılmalıdır.

⁵ Osmanlıca sözlüklerde yer almayan bu sözcüğün anlamını Bülent Berkol, *Karamanlıca Robinson Crusoe* çevirisi üzerine yazdığı makalede “ale’s-sevi istimal ettiğimiz Türkî lisanı” cümlesinde “aynen kullandığımız Türkçe” olarak sadeleştirmektedir. Bk. (Berkol, 1986, s. 146).

hakkımız vardır, ister istemez alacağız. Eğer ki bu lisan ile devam ederseniz, bizleri af ederek müşteri defterinden kaydımızı siliniz. A.N. (Anatoli, 19 Mayıs 1890, no. 4191)⁶.

Yalnızca gazete dili olarak değil, Yunan harfli Türkçe yazın dilinin de basit ve anlaşılır olması her zaman için okurların atıfta buldukları olumlu özelliklerdendir. 1891 yılına ait bir okuyucu mektubunda, *Anatoli*'de tefrika edilen *Çingane Kızı* romanı için bir okur şu yorumda bulunmaktadır: “Açık Türkçe lisanında yazıldığından okudukça ifadesi bize tesir ediyor.” Karamanlıca kurmaca eserlerde kullanılan edebî dilin de “sade Türkçe” olması, bu eserleri kaleme alan yazarların da üzerinde titizlikle durdukları bir özelliktir. Bu yazarlara verilecek en iyi örneklerden biri, yıllarca Ahmet Mithat'ın *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinde çalışmış olan ve yazarın iki eserini Karamanlıcaya adapte eden daha doğru bir ifadeyle onları “yeniden yazan” Yannis Gavriilidis'tir. *Yeniçeriler* anlatısı boyunca yazarın, Ahmet Mithat'ın sade dilini daha da sadeleştirerek Arapça ve Farsça kelimeler yerine “daha anlaşılır” Türkçe kelimeler kullandığı görülmektedir⁷.

Buradaki *Arapça ve Farsça kelimelerden uzak, açık ve sade Türkçe* vurgusu oldukça önemlidir. *Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş* romanında (bundan sonra *Temaşa-i Dünya*) Misailidis'in ve buradaki alıntılarla Gavriilidis'in yapmaya çalıştığı Karamanlıca edebî dili kurmak olduğu söylenebilir. Bu dil ne on dokuzuncu yüzyıl Yunan romanlarının millî ve edebî dil olarak kendilerine seçtikleri *katharevusa* Yunancadır ne de okuyucu kitlesine rağmen ağırlaştırılmış bir Türkçedir. Dilin Arapça ve Farsça kelimelerden arındırılmaya çalışılması ile “sadeliğe” ve “anlaşılır olma”ya yapılan vurgu, aşağıda ortaya konacağı gibi on dokuzuncu yüzyılın özellikle ikinci yarısından sonra Osmanlı Müslümanlarının dilde sadeleşme tartışmalarını hatırlatmaktadır.

⁶ Yunan harfli Türkçe metinler Latin alfabesine aktarılırken anlaşılır olma kaygısıyla bugünkü Türkçe yazımları esas alınmıştır. Uzun seslilere uzatma işareti konulmamış, kelime sonlarındaki yumuşak sessizler bugünkü Türkçe yazıma uygun olarak sertleştirilmiş, ek alan kelimelerde de ek ile bitiştiği sessiz harfin uyumu sağlanmıştır. Anadolu Ortodokslara özgü olduğu düşünülen *Anatolu*, *ehali*, *eyi (iyi)*, *gazeta*, *berü*, *içün*, *eğerçi* vb. kimi ifadelerle *mitropolit*, *ekklisia* gibi kimi Yunanca kelimeler aynen korunmuştur. *Mane (mana)*, *teleffuz (telaffuz)*, *şafk (şavk)* gibi standart Osmanlıcada bulunan ancak Yunan harfli Türkçede farklı yazılan kelimeler standardize edilmiş, orijinal metinde tutarsız biçimde bitişik ya da ayrı yazılan Osmanlıca tamlamalar yine standardize edilmiş ve bariz dizgi hataları düzeltilmiştir. Metinlerdeki bazı ifadeler vurgulanmak üzere makale yazarı tarafından italik olarak gösterilmiştir.

⁷ *Yeniçeriler*'de özellikle kelime düzeyindeki sadeleşmenin ayrıntıları için bk. Şişmanoğlu Şimşek, 2011, ss. 245-275. *Anatoli* gazetesindeki tefrikaları dil açısından da inceleyen bir yazı için bk. Şişmanoğlu Şimşek, 2017, ss. 168-171.

Anadolulu Ortodoks entelektüellerin bu tartışmalardan haberdar olduklarını yine *Anatoli*'de yayımlanan bir okuyucu mektubuna gazete yönetiminin verdiği cevaptan anlıyoruz. “Gazetenin lisanı daha açık olup, mukalemede ve bilhassa *Anadolulu lisanında* kullanılmayan lugat ve tabirattan vazgeçilmesi” şeklindeki bir okuyucu talebine gazetenin verdiği cevap şu şekildedir:

Gazete ve risale mümkün mertebe Türkçeye karib olup, nadir kullanılır ve anlaşılmaz, muğlak ve müşgül Arabî ve Farsî lugat ve tabirat kullanılmamasını yalnız Anatoli Rumları değil hatta Asitaneli katip ve fasih olan Osmanlılarımız dahi isteyüp bu madde hakkında senelerce Osmanlı gazetelerinde bir hayli bendler yazılmıştır (*Anatoli*, 8 Mayıs 1890, no.4184).

Anatoli'nin üzerine “bendler” yazıldığını söylediği mesele, 1860'lardan sonra özellikle Arap harfli Türkçe gazetelerde görünür olan dönemin aydınlarının ele aldığı “dilde sadeleşme” tartışmalarıdır. Elbette, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı boyunca yapılan dil tartışmalarını burada kısaca özetlemek mümkün değildir, ayrıca alıntılanan ana akım görüşlerin dışında Arap harfli Türkçeye dair farklı görüşler ortaya koyan yazarlar da vardır (Levend, 1972). Dikkat çekmeye çalıştığım temel nokta, az çok farklılıklara rağmen yazarların; konuşma ve yazı dilinin arasındaki ayrımın ortadan kalkması, dolayısıyla anlamın ve iletişimin öne çıkması, bu yapılırken yazı dilinin kelime dağarcığı, imla, gramer kuralları açısından belli standartlara kavuşması gerekliliğine yaptıkları vurgudur. Dilde “ıslahın” özellikle Arapça ve Farsça kelimelerden ve kurallardan arınmayla mümkün olacağını söylemesi, bir tür “yabancı unsurların” barınmadığı bir “Türkçe” yaratmanın hedeflendiğini göstermektedir. Dolayısıyla bu uğraş, “millî bir dil” özlemini akla getirmektedir. Özellikle Şemseddin Sami'nin, “kelimât-ı ecnebiyye”nin dilden çıkarılmasını “dil temizliği” olarak nitelendirmesi bu bağlamda önemlidir. Bu noktada millî bir dil kurulurken “yabancı” olarak hangi unsurların işaret edildiği, bir dilin içerisinde hangi dillerin ötekileştirildiği, hangisinin kurucu unsur olarak belirlendiği meselesi de ulusal kimlik inşasının bir parçası olarak düşünülmelidir. Yunancanın “millî bir dil”e dönüşürken içinde barındırdığı Türkçe kelimelerden ve kurallardan arındırılmaya çalışılması, Türkçede ve Karamanlıcada ise “yabancı/istenmeyen” unsurların Arapça ve Farsça olarak düşünülmesi dikkat çekicidir. Daha açık bir ifadeyle söylersek Yunanca, “millî bir dil” olarak varlığını büyük ölçüde “barbar” bir dil olarak algılanan “Türkçe”yi dışlayarak inşa ederken; Anadolu Ortodoks entelektüellerin temel mücadele alanı da tıpkı Arap harfli Türkçe yazan Müslüman aydınlar gibi Arapça ve Farsçanın terk edilmesi üzerine kurulmuştur denebilir.

Aynı dönemlerde kurmaca ya da kurmaca dışında yayımlanan Karamanlıca kitaplarda da benzer bir kaygının olduğu kitap kapaklarına konulan ibarelerden de anlaşılmaktadır. Söz konusu yayınların özellikle ilk sayfalarında Türkçenin

niteliğine dair özel bir not bulunmaktadır. Bu notlarda çoğunlukla şu ifadelere rastlanır: “Adi Türkçeye tercüme olarak”, “Yavan Türkçe Lisanı”, “Açık Türkçeye tercüme”, “Adi Türki lisanına tercüme” (Salaville ve Dallegio, 1974).

Arapça ve Farsça kelimelerin yoğun olarak kullanıldığı Osmanlı belagati ile yazılmış metinlerin Anadolu Ortodoksların anlayabileceği bir biçimde çevrilmesi de büyük önem taşıyordu. Bu amaçla 28 Mayıs 1891 tarihinden başlayarak *Anatoli* gazetesinin sayfalarında Anadolu Ortodoksların adliye işlerinin takibini kolaylaştırmak üzere Arap harfleri ile yazılmış *Rehber-i Mesalih-i Adliye* başlıklı kılavuzun sade bir Türkçe ile tefrikasına başlanır. Niğde Bidayet Mahkemesi mukavelat muharriri Rifatlı Değirmencoglou Aleksizade Arslan Efendi tarafından “sade ve açık” Türkçeye aktarılan kılavuzdan şu şekilde söz edilir:

Bu eser lisan-ı resmîde yazılmış olduğu hâlde mumaileyh Arslan Efendi, lisan-ı resmîde muharrer olan işbu eseri Osmanlı kanunlarını okumayan ve okusa dahi anlayamayan ve bu ecilden kanunları öğrenmekten ve bunlardan faydelenmekten mahrum kalan ve yirmi yaşını geçtikleri için lisan-ı resmîyi tahsil edemeyecek olanların faydelenmesi için herkesin anlayacağı sade ve açık Türkçeye nakl ü tercüme etmiştir, bu suretle hem Türkçe bilen Anatollularımız, hem Türkçeyi az bilen sair milletdaşlarımız⁸ faydelenmiş olabileceklerdir.

Kılavuz sade Türkçeye tercüme edilirken Anadolu luların “insafsız dava vekilinin zulümkâr eli”nden de kurtarılmalrı amaçlanmaktadır. Böylece Osmanlıcaya hâkim olmayan Anadolu Hristiyanların kendi davalarında başkalarının yardımına muhtaç kalmadan haklarını savunmaları amaçlanmaktadır. *Anatoli* gazetesinde 30 Temmuz 1892 tarihli bir “İhtar”da gazeteye gönderilecek yazıların da Anadolu ahalisinin anlayabileceği, sözlüklerden seçilmiş kelimeler içermeyen maddelerden oluşması gerektiği konusunda uyarı bulunmaktadır. “Gazetamıza muavenet-i kalemiye etmek arzu edenlerin açık ve lügatnamelerden seçilmiş lügatlardan ârî lisanı ve bahusus Anatoli ahalemizin anlayabileceği ve

⁸ Evangelia Balta, *millet* sözcüğünün Karamanlıca kitapların önsözlerinde genellikle dini anlamlarıyla kullanıldığını belirtir. 1864’ten sonra ise önsözlerde *Anadolu vatandaşlar*, *Ortodoks vatandaşlar* gibi tabirlerin geçtiği görülmektedir. Ayrıca *hemvatanlar* ve *vatan* da kullanılır. Balta, *hemvatanların* bir tür hemşehriliğe işaret ederken, *vatanın* “gelen yer, köken” anlamlarına geldiğini belirtir. Balta’nın tespitine göre, Karamanlıca metinlerde *millet* kelimesi, büyük ölçüde 1718’den 1836’ya kadar herhangi bir ırk ya da etnisite ifade etmeyen dini bir içerikle kullanılmıştır. 1869’a kadar arada sırada kullanılmaya devam eden *millet* tanımı, bu dönemden sonra nadiren görülmeye başlanmış, sonrasında ise yerini *vatan* ve *vatandaşa* bırakmıştır.⁸ Bk. Balta, 2014b, s. 138. Gazete ve süreli yayınlarda ise görüldüğü gibi *millet* kelimesi, 19. yüzyıl sonundaki yayınlarda da dini bir referans taşımaya devam ediyordu.

her türlü ilm-i hikmet ilm-i danişi ve sair buna mümasil bahislerden tahlis olmuş maddeler için yazmamalarını arzu ederiz” (*Anatoli*, 30.07.1892, s. 1).

Birçok gazete ve dergide Anadoluğuların eğitiminin eksikliğine vurgu yapılırken gazetelere dil eğitiminin de bir misyon olarak atfedilmesi çok şaşırtıcı değildir. Bu bağlamda gazetelerde Anadoluğulu Ortodoksların daha kolay anlayabileceği sade iletişim diline vurgu yapılırken, bu tavrı dışlamamakla birlikte gazetenin aynı zamanda okurları dilsel açıdan eğitecek ve onların söz dağarcığını zenginleştirecek bir yayın politikasının da taraftarı olan yazılar yer almaktadır. *Terakki*’nin manifestosu sayılabilecek ilk sayısında yayımlanan yazıda süreli yayının dilinin nasıl olması gerektiğine ilişkin önemli bir bahis vardır. “İdare” imzası ile yayımlanan ve yayın politikasını açık eden bu yazıda *Terakki*’nin maksadına ulaşabilmesi için “lisan ve şive-i ifadesinin gayetle sade ve nâsın anlayabileceği surette olması cihetine ziyadece dikkat edileceğinden” bahsedilir. Ancak derginin misyonlarından biri de lisan ıslahıdır:

Ve eğerci arada sırada yüksekçe lisanda yazılmış bazı kelime veya cümlelere rast gelinirse, hoş görülmesi niyaz olunur. Çünkü çok mânâlar vardılar ki bunların sade lisan ile anlattırılması muhal kabilinden değil ise, matbuat lisanına yakışır kabilden hiç değildir. Bundan başka şurasını da bilmemiz lazımdır ki halk beyninde okunan gazeta ve risaleler misillü yazgılar lisan ıslahı hususunda böyücek yardım eder bir vasıta olduğu erbabı indinde tasadduk ve tesellüm etmiş mevaddendir (*Terakki*, 15.05.1888, s. 1).

Okuyucuların zaman zaman süreli yayının dili ile ilgili farklı görüşler ortaya koydukları hatta farklı nüshalarda farklı dil kullanılmasını eleştirdikleri görülmektedir. Bu yazılar arasında 30 Haziran 1888 tarihli Bakkal Andriya’nın [Andriya] gönderdiği mektup ilginçtir. Bakkallık yaptığını belirten okur, bir arkadaşı tarafından dükkânına getirilen birkaç yapraklı bir kitaba benzettiği şeyi okumaya başlamasıyla çok beğendiğini şöyle belirtir: “Allah bilir dedim ki: Olan bunun bir tanesi 3 mecdiye eder, bunlar senede üç mecdiye istiyorlar. Ya şu evlenmek için getirilen misaller? Ya hocalara verilen nasihatler? Hangi birini diyeyim? Hepsi biri birinden eyi, doğrusu Allah sizden razı olsun, Allah gayretinizi artırsın.” (s. 58). Ancak bakkal eline ulaşan ikinci nüshadan hiçbir şey anlamaz, yayını okumak için dükkânı yarım saat önce kapattığı için pişman olur ve dergi yönetimine serzenişte bulunur: “Hiçbir şey anlamadım desem inanır mısınız? Be kardaş o laflar nasıl şeyler? Bırak ki söyleyemem ya yazılışını da okuyamıyorum. Zira dilim dönmüyor, haydi okuyalım anlamadıktan sonra bir para [etmez]!... Umut ederim ki [...] herhalde bundan sonraları benim gibi bakkalların dahi anlayacağı bir surette olur.” *Terakki* idaresi ise bu itiraza biraz ironik bir dilde cevap vererek, emeklerinin bazen salamura peynire sargı malzemesi olsa da okura teşekkürlerini sunup bir daha bu türden bir itiraza mahal verilmeyeceğini belirtir. Önemli mizah dergileri *Diyojen* ve *Çingiraklı Tatar*’ın kurucusu ve *Monte Cristo* romanının çevirmeni olan Theodor Kasap tarafından

okur kitlesi nedeniyle *Anatoli* gazetesine “bakkal gazetesi” yakıştırması yapıldığı bilinmektedir. Kasap, Misailidis’in gazetecilik anlayışını alaya alarak *Anatoli*’ye “bakkal gazetesi” ve kendisine de “Çorbacı” demiştir⁹. Bu açıdan bakıldığında, *Terakki*’ye bizzat bir bakkal tarafından mektup yazılması Karamanlıca yayınların büyük ölçüde aynı yayın politikasını devam ettirdiklerinin bir göstergesi olarak görülebilir.

Karamanlıca gazetelerin eğitimli okuryazar kitlesi ise dil konusunda daha çok “orta yolu” benimsemiş gibi görünmektedir. Doktor Bafralı Yanko Efendi bunlardan biridir. Yanko Efendi, *Terakki*’de kaleme aldığı makalenin başlığında “Cemiyet-i Tıbbiye-yi Osmaniye azasından, Ceride-yi “Emakin-ü[s]-sıhha”¹⁰ muharrirlerinden ve Bab-ı Seraskeri Hastahanesi’nde müstahdem doktor kol ağası” olarak tanıtılır. Kendisini “Anatolluluk hamuru ile yoğrulmuş olanlar”dan biri olarak tanımlayan Yanko Efendi, 15 günde bir yayımlanan *Terakki*’de kullanılan dile ilişkin eleştiri getirerek, “lisan-ı galiz” olarak tanımladığı “Anatol lisanı” ile “lisan-ı resmî” olarak ifade ettiği “kitâbet-i Osmâniyye” arasında bir karşıtlık kurar. Yazının devamında *Terakki*’nin Anadolu’ya hizmet amacıyla kurulduğunu belirtir ve gazete dilinin “ne *Şefiknâme*¹¹ gibi muğlak ve ne de bizzat Anadolu’da tekellüm olunan gibi galiz bir hâlde olmayacağına” dikkat çekerek “ulum-ı maarife hizmeti” “orta derecede bir lisan ile tasvir etmek lazım” olduğunu belirtir; “ta ki Anatollu, yazılan şeyden fikir ala, hem de aynı ze[a]manda, az bildiği veya hiç bilmediği Osmanlı lisanını da öğrenmiş ola.” (*Terakki*, 31 Ağustos 1888, no. 8). Bazı durumlarda derginin yayın politikası sade bir dilden yana ise de bazı yazarlar tarafından Osmanlı belagatine yaklaşan bir dil kullanıldığı da görülmektedir. Bunun en güzel örneği yukarıda adliye işlerine dair kılavuzu sade bir Türkçeye çeviren Değirmencoglu Aleksizade Arslan Efendi’nin kılavuzuna yazdığı önsözdür (*Anatoli*, 13 İounios [Haziran], no. 4356). Stefo Benlisoy, söz konusu ağır dili, okurların eğitim seviyesinin kısmen yükselmiş olmasına da bağlamaktadır (Benlisoy, 2010, s. 178). Her ne şekilde olursa olsun Anadolu Ortodoksların gazetelerdeki tartışmalarına yansayan kaygılarından biri de Türkçe konuşmalarına rağmen konuştukları dilde örgün bir

⁹ Strauss, *Çingiraklı Tatar*’dan şu alıntıyı yapar: “Çelebi Misailidis, gazetesini sıradan insanların okuduğunu çok iyi bilir. Ama ona bakkallardan söz ettiniz mi çok kızar çünkü buluttan nem kapar.” (Strauss, 2010, s. 189).

¹⁰ Bu dergi 1887 yılında II. Abdülhamid’in özel hekimi Mavroyeni Paşa’nın teşebbüsleriyle yayına başlamıştır. Ayrıntılar için bk. Günergun, 2011, ss. 13-54.

¹¹ *Şefiknâme* Şefik Mehmet Efendi’nin 1115 (1703) Edirne Vakası’nı muğlak ve sanatlı bir dille tasvir ettiği dokuz fasıl hâlinde düzenlenmiş bir eserdir ve birçok yazma nüshası vardır. En eski nüsha, 22 Şâban 1118 (29 Kasım 1706) tarihlidir (TSMK, Revan Köşkü, nr. 1502). Bu esere *Vak’anâme* de denilir (TSMK, Revan Köşkü, nr. 1503; Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 992/4). *Şefiknâme* 1282’de (1866) İstanbul’da basılmıştır. Anlaşılması güç olduğundan *Şefiknâme*’ye daha sonra şerhler yazılmıştır. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 38, ss. 415-417), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

eğitim almamalarından dolayı eğitim ve iş hayatlarında yaşadıkları sorunlardır. Lisan-ı resmî olarak tanımladıkları Osmanlıca'yı hatasız yazabilmenin ve anlayabilmenin artık gittikçe artan bir düzeyde gerekli olduğu gazete sayfalarında görünür olan tartışmalardan biridir. Aynı Soullidis, gazetenin dilinden şikâyet eden bir okura -biraz da öfkeli bir öğretmen edası ile- gazetelerin misyonlarından birinin de okurların dilini düzeltmek ve yükseltmek olduğunu söylemektedir (*Anatoli*, 26.05.1890, no. 4191).

Burada özellikle sadelik ve anlaşılabilirlik üzerinden tartışılan “Anatol lisanı”nın bir yönüyle Anadolu Ortodoksların kimlik algılarıyla ve diğer Yunanca konuşan Rum cemaati içerisindeki konumlarıyla da yakından ilgili olduğu sürekli akılda tutulması gereken bir unsurdur. Yazının devamında da söz konusu edileceği gibi 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkçe konuşan Anadolu Ortodoks cemaati mensupları Yunanca konuşan Rum elitler tarafından bir “anomali” olarak algılanmaya başlamış, Türkçe kullanımına geri kalmışlık, kabalık vb. olumsuz özellikler atfedilmiştir (Benlisoy ve Benlisoy, 2016, ss. 226-230).

Karamanlıca haftalık *Aktis* dergisinde *Fitne*¹² mahlası ile ironik yazılar yazan yazar, çoğu Anadolu'nun okumaya yazmaya hevesi olmadığından hatta bazı kişilerin “Anatol lisanı”nda gazete okumaya kibirlenmesinden yakınmaktadır: “Biz eyüce eminiz ki daha *Anatol lisanında* 5-10.000 nüsha eser satılacak zemin var, fakat ekserimizin ilme havesi yok, bir kısmımız da başka gazete okuyamaz ise de *Anatollica* gazete okumaya kibirlenir – Anatolli olmak kendine şeref iken, bir zül diye telakki eder – ve olduğu yerde kalarak bir hatve olsun ileri atmaz. İşte fikrimizce yanılmıyor isek hâlimiz bu merkezdedir.” (*Aktis*, 1913, no. 882, s. 255).

Burada bazı yazarlar tarafından sade ve açık Türkçe için “Anadolu lisanı” tabirinin kullanılması Türkçenin toplumsal tarihi açısından başlı başına ilginç bir konudur. Iordanis Limnidis gibi bu dile “Küçük Asya Lehçesi” (Limnidis, 2009, s. 31) ya da ilerleyen sayfalarda görüleceği gibi “bozuk ya da oldukça musahhah Rumca” diyenlere de rastlanmaktadır. Anadolu Ortodoksların kendi özel durumlarından dolayı Arapça ve Farsça terkiplerden oluşmayan bir dil üretimini benimsedikleri ve kullandıkları, bu dili de çoğu zaman lisan-ı Osmanî ya da lisan-ı Türki'den ayırıştırarak “Anadolu lisanı” ya da “Anadoluluca” gibi ifadelerle tanımladıkları görülmektedir.

¹² *Fitne* ismi ile çıkan bir de mizah gazetesi mevcuttur. Bk. Balta, 2014c, s.263.

Lisân-ı Osmanî ya da Lisân-ı Letafetresan-î¹³ Türkî Tahsili

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yayımlanan Karamanlıca gazete ve dergilerde yayınların içeriğinin sade olması gerektiği vurgulanırken bir yandan da yukarıda izlerini gördüğümüz üzere lisân-ı resmînin yani Osmanlıcanın Anadolu Hristiyanlar tarafından düzgün bir biçimde öğrenilmesinin ve kullanılmasının önemli bir gereksinim olarak ortaya çıktığı ve bunun gazetelerde ve süreli yayınlarda dile getirildiği görülmektedir.

Söz konusu kaygıyı *Anatoli* gazetesinin ilk nüshalarından birinde dile getiren Evangelinos Misailidis olmuştur. Gerek yayımladığı gazete ve dergilerle gerekse de sözlük, kılavuz vb. yayınlarla Anadolu Ortodoksların devlet kademelerinde daha fazla yer almaları ve okuryazar yurttaşlar olmaları için gayret sarfeden Misailidis, 23 Ekim 1851 (no. 40) tarihli *Anatoli* nüshasında şöyle yazmaktadır: “İşbu lisan Anatoluda mütemekkin bulunan Rumyan milletinin *ana lisanı* olmak hasebi ile bilip tekellüm idiyorlar ise de tekellümlerinde ekseri kusur idiyorlar ve işbu lisanın yazısına aşına olunmadıkça, galatını ıslah etmeklik, çok vakıta, ve hayluce zahmete muhtaçdır” (alıntılayan Benlisoy, 2010, s. 171). Yanlışların ıslah edilmesi amacıyla Misailidis’in çıkardığı yayınlar arasında *Muallim-i Sübyan, Dialogi Ellinoturkiki* sayılabilir.

Mürefte doğumlu eğitimci Aristotelis Kourtidis, Anadolu Ortodoksların konuştukları Türkçeyi “Küçük Asyalıların Dili ve Öğrenme Tutkusu” başlıklı yazısında şöyle anlatmaktadır:

Küçük Asyalı yığınlar, konuşulan Türkçeyi biliyorlardı ama onu eğitimsiz kişilerin şifahen öğretebileceği herhangi bir dil kadar eksik ve yetersiz konuşuyorlardı. Bilgileri, gündelik hayatta karşılımları çıkan maddi varlıkları ve aile içinde ya da sosyal ilişkilerinde yaşadıklarını ifade edebilmeye yetiyordu ancak. Dil dağarcıkları bunca yoksulken, okul bulunan yerlerde çocuklar Yunan alfabesini ve anlamını bilemedikleri bazı kelimelerin mekanik okunuşunu öğreniyorlardı. Zihnin dış dünyayla ve ruhların düşüncelerle iletişim aracı tamamen eksik olmasa da bu araç ilkel insanların bir kıyıda diğerine geçebilmek için nehirlerle attıkları kaba kütükleri andırıyordu (Kourtidis, 2009, s. 33).

Kourtidis’in çizdiği bu tablo, 19. yüzyıl boyunca Karamanlıca gazetelerde yapılan tartışmaları da kısmen özetlemektedir. Örgün bir eğitim almadan aileden öğrenilen Türkçenin “eksik” ve “yetersiz” oluşu ile eğitim için gidilen okullarda “yabancı bir dil” gibi öğrenilen ve tam olarak vakıf olunamayan Yunanca. Bu konudaki en kapsamlı yazılardan birini 1894 yılında *Anatoli* gazetesinde Misailidis’in ölümünden sonra gazete yöneticiliğini üstlenen Theogenis

¹³ Resan: Sonuna geldiği kelimelere “eriştiren, yetiştiren, ulaştırın” anlamı katarak Farsça usulüyle birleşik sıfatlar yapar. Burada “hoşluk, incelik veren” anlamında.

Misailidis, “Lisan-ı Osmanî” başlığı ile yazmıştır. Misailidis yazısına şöyle başlar:

Memâlik-i devlet-i âliyenin lisân-ı resmîsi Osmanlı daha doğrusu Türk lisânı olduğu herkese müsellemdir. Bir kimse yaşadığı devletin lisânını layıkı vechile tahsil etmedikçe manen ve maddeten ne kadar mutezarrır olduğunu bahsetmek bile abestir. İnsan refah-ı hâl ile yaşayabilmek için tabii bir işle meşgul olmak lazim eden ve herhangi iş ve muamelatta bulunur ise bulunsun, onun hüsn-i cer[e]yanına bâdi olacak esbattan birincisi müdavele-i efkâr kaziy[e]si olup, bu da yaşadığı ve muamelatta bulunduğu devletin lisânı ile mütakellim bulunmasına vabeste ve ancak bu vasıta ile hüsn-i âmiziş husuli ile muamelatın tevessü ve terakki edebileceği şüpheden varestedir (*Anatoli*, 10.09.1894, no. 4857).

Burada neredeyse tartışmasız bir hakikat olarak içinde yaşanan devletin lisanının düzgün bir biçimde öğrenilmesi ve kullanılması, bir devletin sınırları içerisinde yaşayan kişiler tarafından çok doğal bir gereksinim hatta olmazsa olmaz bir beceri olarak sunulmaktadır. Aksi takdirde geçimini sağlayacak işte başarılı olmak pek mümkün olmayacaktır. Türkçenin kazanımının en pratik nedenlerinden biri de devletle herhangi bir iş ya da muamelenin tarafı olacak bir vatandaşın resmî dili okuryazarlık seviyesinde kullanma zorunluluğudur. Theogenis Misailidis yazının devamında gayrimüslim tebaanın devlet kademelerinde yer alabilmelerinin önünü açan hukukî zemine de göndermede bulunmaktadır. Söz konusu satırların arka planında 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslimlerin devlet hizmetlerine, askerî ve mülkî okullara herhangi bir ayırım yapılmadan kabul edileceğinin belirtilmiş olması ve 1876 Kanun-ı Esasî'nin 18. maddesinde, "Tebaa-i Osmaniye'nin hidemât-ı devlette istihdam olunmak için devletin lisân-ı resmîsi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır." ifadeleri yatmaktadır (Şimşek, 2018, s. 203).

Bu noktada Türkçe konuşan Anadolu Hristiyanlarının neredeyse trajik bir konumda buldukları söylenebilir. Yunanca konuşan Rumlara nazaran Türkçe konuşabilmeleri kendilerine özellikle ticaret hayatında bazı avantajlar sağlarken büyük ölçüde Arap harfli Türkçe tedrisatlı örgün bir eğitimden yoksun olmaları nedeniyle devlet kadrolarında kendilerine yer bulmakta zorlanıyorlardı. Türkçe bildikleri için ticari hayatta öne çıkmalarına dair farklı dönemlere ait gözlemlerden örnekler verilebilir. A. Paspatis, 1862 tarihine ait bir gözleminde Nevşehir'den ve İncesu'dan gelen manavların aynı işi yapan Rumelilileri ve Yunanlıları küçümsediklerini, onlarla iş yapmadıklarını anlatmaktadır (alıntılayan Benlisoy, 2010, s. 170). Haris Spataris, anılarından oluşan *Biz İstanbullular Böyleyiz! (1906-1922)* başlıklı kitabında ise alışverişlerde kullandıkları birkaç kelime dışında Türkçe bilmediklerini, devletin lisanını bilmemekle gururlandıklarını ancak bu durumun aleyhlerine sonuçlandığını belirtmektedir. Konya ve Ankara'ya tren seferleri başlayınca Türkçe bilen Ortodoksların şehre

gelmesiyle Türkçe bildikleri için pazarlarda egemenliklerini kurduklarından söz etmektedir (2004, s. 44).

Ticaretteki kıvraklığa rağmen herhangi bir *gimnasion*'u bitirmiş olan bir Anadolu Ortodoks gencin, lisân-ı resmîye aşına olmamasından dolayı tıbbiye, hukuk, mülkiye, ziraat ve buna benzer mekteplerde kabul olunacak kadar ispat-ı ehliyet sahibi olmaması önemli sorunlardan bir diğeridir. Misailidis'e göre bu yoksunluk, ne mensubu oldukları milletin yani cemaatin ne de devletin hayrındır (*Anatoli*, 10.09.1894, no. 4857). Yazıda Türkçenin öğrenilmesinin gerekliliğine ilişkin geçmişten de örnekler verilir ve atalarının "lisân-ı resmîyi yani Türkçe lisanını tahsil uğrunda ne kadar ehemmiyet verdikleri ve ne derecede mükemmel öğrendikleri ve bu sayede şayan-ı gıpta makamata geçtikleri" anlatılır. Ayrıca isim zikretmeden Osmanlı diline ve edebiyatına önemli katkılarda bulunmuş Fenerli entelektüellere¹⁴ atf yapılır: "Türkçe lisanının daha şıvelî bir kalıba ifrağı hususunda telif ve tercüme ettikleri eser ve kitapları düşünürsek, bu babda bizim gösterdiğimiz vazifesizliği idrak edebiliriz".

Misailidis'in ilginç bir gözlemi ise eskiden devlet dairelerinde daha çok Rum memurun hizmet ettiğine daırdır. Hatta bu konudaki ihtiyacın farkında olan hükümet tarafından gayrimüslim okullarda Türkçenin ders olarak okutulduğunu belirtir. Ancak Misailidis bu konuda karamsardır. Her ne kadar İstanbul'da ve taşralarda Osmanlı muallimleri bulunsa da Türkçenin yine istenen ölçüde öğrenilemediğinden yakınır ve "milel-i saire *gimnasion*larından" çıkan bir öğrenciyle karşılaştırıldığında Türkçe bilme düzeylerindeki farkın çok bariz olduğundan şikâyet eder (*Anatoli*, 10.09.1894, no. 4857). Stefo Benlisoy, patrikhanenin de zaman zaman eğitim otoritelerine müfredatta Türkçenin de ders olarak konulması konusunda tamimler yayınladığını belirtmektedir. Bu tamimlerin en erken örneklerinden biri olan ve Ekim 1871'de Patrik VI. Anthimos'un döneminde yayımlanan tamimde, devlet dilinin toplumun bütün katmanları tarafından öğrenilmesi ve bu nedenle diğer dil derslerinin yanında Türkçenin de müfredatta zorunlu bir ders olarak okutulması gerektiği belirtilmektedir (Benlisoy, 2010, s. 176). Dahası, başkent İstanbul'da Yunan kültürünün ve eğitiminin yayılması için çaba sarfeden önemli bir cemiyet olan Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi (*Ellinikos Filologikos Sillogos Konstantinupoleos*), 1890 yılında Türkçe öğretimi için akşam dersleri organize etmiştir (alıntılayan Benlisoy, 2010, ss. 176-177). Benlisoy, dilsel hiyerarşide son kertede gelişmişliğin sembolü olarak düşünülen ve terakki, gelişme ve başarıyla ilişkilendirilen Yunancaya rağmen Osmanlıca'nın yüzyılın sonuna kadar özellikle

¹⁴ Fenerli ailelere mensup Osmanlı Rumlarının Osmanlı edebiyatına katkısı için bk. Strauss, 2014, ss.139-191.

iş yaşamında getireceği avantajlar açısından prestijini devam ettirdiğini vurgulamaktadır (Benlisoy, 2010, s. 177)¹⁵.

Bu ihtiyacı peş peşe yazdığı yazılarla gündemde tutmaya çalışan yazarlardan bir diğeri de yukarıda sade dil bağlamında atıfta bulunulan Yannis Gavriilidis'tir. Gavriilidis, *Anatoli* gazetesine yazdığı "Nevşehirililere" başlığını taşıyan yazıda Nevşehir mekteplerini önce muntazamlıkları nedeniyle överek sonrasında bu muntazamlığı tamamen bozan eksikliğin Türkçeye önem vermemeleri olduğunu belirtiyor. Gavriilidis, en temelde Türkçenin bir iletişim ve ticaret aracı olduğunu vurgulamaktadır. Gavriilidis'in vurguladığı bir diğer sorun ise Misailidis'e benzer bir biçimde dil eğitiminde metot sorunudur. Hatta Gavriilidis biraz daha ileri giderek daha sonra bir meslektaşıyla polemik konusu olacak olan önermesini de yazmaktan çekinmemiştir. Yazara göre "mekteplerde çocuklara *Astronomia* veyahut *Teologia* okutmaktan ise lisan[-ı] Türki'yi layıkı ile belletmek daha evlâdır." (*Anatoli*, 24.01.1891, no. 4284).

1913'e geldiğinde hâlâ benzer bir durumdan şikâyetçi olduğu görülmektedir: Türkçe bilmeyen öğrenciler ve Türkçe öğretemeyen öğretmenler meselesi. *Fitne* mahlasını kullanan yazar, *Aktis* gazetesinde bu konuda sert bir yazı kaleme almıştır. Yazar, öğrencilerin Türkçe öğrenememelerinde liyakat sahibi öğretmenlerin okullara atanmaması, tabasbusun ve insan kayırmanın liyakatın önüne geçmesi gibi sebepleri gösterirken bütün bu sorunların müsebbibi olarak da patrikhaneyi işaret etmektedir (*Aktis*, 1913, s. 359).

Yine aynı yıl *Aktis* gazetesinde N. I. K, eğitim kurumları için yeterli ilgiyi ve gayreti göstermeyen patrikhaneyi ve mi[e]tropolitleri suçlamaktadır. Okulların istenilen düzeyde olmaması Rum Ortodoks cemaati mensuplarını Protestan misyoner okullarına yönlendireceği için de ayrı bir rahatsızlık konusudur (N. I. K, *Aktis*, s. 251). Stefo Benlisoy, Türkçenin ve Yunancanın kilisede karışık olarak kullanıldığına, Türkçenin daha çok İncil okumalarında ve vaaz verilirken Yunancanın ise ayin sırasında kullanıldığına dikkat çekerken Protestan misyonerlerin Anadolu'da Türkçe ayinlere başlaması sonucunda Türkçenin de bir ibadet dili olarak kullanılması gerektiğine ilişkin tartışmaların arttığını belirtmektedir (Benlisoy, 2010, s. 186).

¹⁵ Vangelis Kechriotis, "The Greeks of Izmir at the End of the Empire" başlıklı doktora tezinde 1908 sonrasında oluşan yeni politik dönemle birlikte Osmanlı Rumlarının siyasette yer alma biçimlerinde geldikleri bölgelerin ya da ait oldukları tebaanın etkili olduğunu belirtmektedir. Örneğin Emmanouil Emmanouilidis ve Sokratis Solomonidis gibi etkili iki politik figür, Kapadokya/Anadolu kökenli Ortodokslar olarak 1908 sonrasında Misailidis'i hatırlatacak bir biçimde Osmanlıcı bir tavır almış ve bu nedenden ötürü İzmirli Rumlar tarafından yoğun eleştirilere maruz kalmışlardır. Bk. Kechriotis, 2005; Kechriotis, 2011.

Lisân-ı Millî ile Lisân-ı Maderî Arasında Yunanca

Türkçenin Hristiyan Ortodoks cemaatine yeterli bir eğitim programıyla ve yetkin öğretmenler tarafından verilememesi ve bu nedenle Rum cemaatinin özellikle devlet kademelerinde istenilen düzeyde temsil edilememesine ilişkin olarak yürütülen tartışmanın bir benzerinin “lisân-ı millî” olarak ifade edilen Yunanca için de söz konusu edildiği görülmektedir. Bu tartışmaların temelde Türkçe üzerine yapılan tartışmalardan farkı, özellikle Anadolu Ortodoksların kendi kimliklerini ve aidiyetlerini nasıl tanımladıklarıyla da ilişkili olmasıdır.

Bu konudaki en kapsamlı yazılardan biri Gavriilidis’in *Anatol Ahteri* gazetesinde yazdığı “Anatol’da İlmî Terakkisi Kabil mi, Değil mi?”¹⁶ (15.11.1886, no 11, ss. 169-170) başlıklı yazısına yine aynı gazetede Nevşehirli G. Ferekidis’in cevaben yazdığı yazıdır. Gavriilidis, peş peşe yazdığı iki yazıda kısaca “ilmî terakkisinin” ancak “güzel ahlâkla” ve “Anadolu ahalisi”nin birbirine kardeşçe sevgi besleyerek vatan hizmeti için gayret etmeleriyle mümkün olacağını belirtir (22.11.1886, no 12, 185-186). Ferekidis, bu öğütleri veren Gavriilidis’i teşhisini yaptıktan sonra tedaviyi söylemeyen doktora benzeterek yazısını eksik bulur ve Anadolu’da bilimin ilerlemesine mâni olan en önemli unsurun ana dilinin eksikliği olduğunu belirtir:

Cümle erbabı indinde musaddaktır ki bir çocuk kendü ana lisanında tahsil-i ilme başlarsa, ba’dema el sine-i saire-i lazime tahsilinde, gerek ulum ve fûnun-ı mütevaffa tahsilinde zi[y]adesi ile suhulet hisseyecektir. *Anatol Rumlarının ana lisanı* ise (inayet-i mahsuse-i illahi) üç bin senelerden berü âdeta kuyruklu yıldız gibi parlamakta ve bugüne değin âlem-i medeniyetin elinde diğer lisanları tertip ve ıslah için endazelik eylemekte olan *Ellinika lisan-ı hikmet nişanı*[dır]¹⁷.

Ferekidis tarafından aynı zamanda “lisân-ı ilahî” olduğu belirtilen *Ellinika*’yı on beş yaşından sonra çat pat öğrenmeye başlamanın Anadolu’da ilmi ilerletmeyeceğini belirtir ve temeldeki sorunun yukarıda Türkçe öğretiminde dile getirildiği gibi “*methodos* [yöntem], ve kaide ve tertip bilmeme” olduğunu ve anadilinin nasıl ve ne suretle elde edilebileceğinin düşünülmesi gerektiğini belirtir.

Anadolu’da uzun yıllar Türkçe öğretmenliği yapmış Grig. E. Aerikos, 1888 yılında *Terakki* gazetesine yazdığı “Anatol’da hemcinslerimiz Rumce[a] tahsilinde niçün suubet çekiyorlar?” başlıklı uzunca iki makalede tam da Ferekidis’in talep ettiği çözümleri bir bir sıralamıştır. Gavriilidis ve Ferekidis’ten daha olumlu bir tutum sergileyen yazar, Anadolu Rumların kaybolan anadillerini öğrenmek için çok gayret sarfetmelerine rağmen bu meselenin nihai

¹⁶ Söz konusu yazıyı derginin genel bağlamı içerisinde ele alan bir yazı için bk. Benlisoy, 2006, ss. 56-60.

¹⁷ Metindeki vurgular bana aittir.

olarak çözüme kavuşturulmadığını düşünmektedir. Ferikidis'ten farklı olarak Türkçeye de vurgu yaparak Abdülhamid döneminde bütün tebaaya tanınan eşit şartlardan yararlanmak için her iki dilin öğrenilmesi gerektiğini savunan yazar, bugün hâlâ dil öğretiminde geçerli olabilecek bazı yöntemlere de değinir (*Terakki*, 30.09.1888, no 10, s.152-153.). Aerikos'a göre asıl önemli olan sıbyan mekteplerindeki derslerin ıslah edilmesi, ezber yerine gündelik hayattan örneklerle dil öğretimi ve Anadolu'daki çocuklar için özel bir gramer kitabının (*grammatiki*) yazılması gibi girişimler, Yunancanın Anadolu Ortodokslar tarafından kazanımında fayda sağlayacaktır.

Aradan beş sene geçmesine rağmen haftalık dergi *Aktis*'te Edirne Numune ve Rum mektepleri Türkçe muallimi B. Zunbulidis tarafından yazılan "Zavallı Mektep ve Gençlerimiz!" başlıklı yazıdan benzer sorunların devam ettiği anlaşılmaktadır. Zunbulidis, Rum nüfusunun her birinde 500 haneyi geçtiğini belirttiği Safranbolu, Ankara, Ferteke ve Bor gibi beldelerde ancak çok az sınıflı okulların kaldığını belirtir ve Safranbolu için konumuz açısından önem arz eden şu açıklamayı yapar: "Bir zamanlar Kayseri'de vaki Zincidere idadisine tahsile talebe gönderen Zağfranpoli [Safranbolu] bugün okuyup yazmaktan, *lisân-ı millîsini tekellümden âciz* bir unsur yetiştirmekte bulunmuştur." (*Aktis*, 25.12.1913, no.50, ss. 406-407).

1912 yılında *Areti* dergisinin Türkçe ve Yunanca iki dilli olarak yayın hayatına başlaması ve derginin temel misyonunun Türkçe konuşan Anadolu Ortodoksların Yunanca öğrenmesine katkı sağlamak olması yüzyılın başında gelinen noktayı anlamak açısından önemlidir. İlk sayıda derginin kurucusu K. K. Kosmidis¹⁸ tarafından kaleme alınan "Risalenin Maksadı" başlıklı makalede bir milletin fertleri arasındaki ittifakı, birliği sağlayan en gerekli şeyin o milletin ana lisanı olduğu belirtilerek, söz konusu ittifakın sağlanması için "ana lisanları Türkçe olan Anatol Rumlarının" millete dair haberleri "ecdadımızın zarif lisanı bulunan Rumca" ile öğrenmeye başlaması arzulandığı ifade edilmektedir. Yazıda ayrıca, daha önce makalede yer verilen ve iki dilliliği olumlu bir özellik olarak gören bazı yazarların aksine Yunancanın, milletin birliğini sağlayan millî bir dil mertebesinde değerlendirildiği, cemaatin farklı dilleri konuşan diğer üyelerinin nihai olarak Yunancayı öğrendiklerinde Türkçeye mecburiyetleri kalmayacağına dair inanç dile getirilmektedir. Böylece Anadolu'daki "karındaşlar" da diğer Yunanca bilenlerle birlikte dil birliğine kavuşacaklardır (*Areti*, 1912, ss. 3-4). Derginin diğer yazılarında da dil meselesinin "millî" bir perspektifle sıklıkla vurgulandığı görülmektedir. Uzunca bir okur mektubunda aslolanın ana dili olduğu vurgulanırken, gazetenin kısmen Yunanca yayımlanmasının ana dilinin "hukuk-ı asliyesi"nin aile içinde de geri alınması için önemli bir adım olarak

¹⁸ *Areti* gazetesi ve K.K.Kosmidis ile ilgili genel bilgi için bk. Balta 2014d, ss. 325-363.

görülür (s. 6). “Lisân-ı Millî”¹⁹ (*Ethniki Glossa*) başlıklı yazıda ise “ecdadın dili”ni unutan “karındaşlar”la “efkarların tamamen anlaşılması”ndaki en büyük engel olarak ortak bir dilin yokluğu gösterilir: “Şu hâlde hem birbirimizin fikrini tamamen anlayabilmemiz için, hem de umum ve tekten olan lisanın, bir milleti teşkil edenlerin arasında vatanperverliği peyda eden başlıca vasıtaların biri bulunduğu için, behemehal umum ve yegâne bir lisan[a] ihtiyacımız vardır. Bahususda bazılarının kavlince vatana olan muhabbeti peyda eden vesilelerin en kuvvetlisidir.” (s. 9). Bir başka yazıda anaokullarının (*νηπιαγωγείων*) lisanı Türkçe olan Anadolu luların küçük yaşta Yunanca öğrenebilmeleri için çok önemli olduğu savunulurken, âdeta toplumsal mühendisliğine soyunularak Türkçe konuşanlarla sahilde yaşayan Yunanca konuşan Rumların evlendirilmesi hatta doğacak çocuklara süt annelerinin, beslemelerin sadece Rum adalarından getirilmesi ögütlenmektedir (*Areti*, 1912, s. 296).

Stefo Benlisoy, 19. yüzyılın sonuna doğru yayımlanan Karamanlıca yayınların ön sözlerinde Türkçe kullanıldığı için okurlardan bir anlamda özür dilendiğini belirterek, Karamanlıca yayınları çıkaranların kendilerinin bile bir geçiş dönemi olduğunun bilincinde olduklarını, nihaî amacın tamamen Yunanca yayınlara geçmek olduğunu söylemektedir. Yazara göre bu durum, hayatlarını Türkofon Ortodoksların “ilerlemesi”ne adanmış olan örneğin *Anatoli* gibi Karamanlıca yayınların da ironik bir biçimde sonunu getirecekti (Benlisoy, 2010, s. 427). Anadolu Ortodoksların Yunanca öğrenmesini olumsuz bir gelişme olarak görececek bir cemaat üyesi olabileceğini düşünmek çok makul görünmüyor ancak yukarıda da belirtildiği gibi Gavriilidis ya da Aerikos gibi ikidilliliği savunan ve geleceklerini Osmanlı’nın bir tebaası olarak tahayyül eden isimlerin de mevcudiyeti görmezden gelinmemelidir.

Areti ile vücut bulan bu söylemler aslında 19. yüzyıl boyunca Türkofon Anadolu Ortodoksların kimlik meseleleriyle, kendilerini anadili bağlamında nasıl tanımladıklarıyla ve Yunanca konuşan Rum Ortodoks cemaati içerisindeki konumlarıyla da yakından ilgilidir. Makale boyunca dikkat edileceği gibi Anadolu Ortodoksların ana dillerinin ne olduğu 19. yüzyıldaki süreli yayınlardan ve basılan kitaplardan takip edilebildiği kadarıyla dönemden döneme, yazardan yazara hatta bazen aynı yazarın farklı dönemlerinde değişiklik göstermektedir. Anadolu Ortodoksların uzun yıllar sözcüsü olmuş *Anatoli* gazetesinin oldukça erken tarihli bir nüshasında Evangelinos Misailidis Türkçeden “Anatoluda mütemekkin bulunan Rumyan milletinin *ana lisanı*”

¹⁹ Evangelia Balta, *Areti* ile ilgili yazısında İstanbul ve Atina’da ulusal dille ilgili kurulan derneklerden söz etmektedir. Atina’daki “Ulusal Dil” isimli dernek, temelde Makedonya sorunu kökenli Yunan halklarının yerel olarak kullandıkları dillerle ilgilenirken, İstanbul’da 1908 Meşrutiyeti sonrası tüzel bir kimlik kazanan “Milli Lisan Cemiyeti”nin amacının “milletin bütün sınıflarını tek bir millet kavramı içinde birleştirmeyi amaçladığını” belirtmektedir. Bk. Balta, 2014d, s. 336.

olarak söz eder (*Anatoli*, 23.10.1851, no. 40). Yukarıda Gavriilidisle polemliği bağlamında alıntılanan Ferekidis'e göre de “Anatol Rumlarının” ana lisanı Ellinika’dır (Yunanca). Grig. E. Aerikos da “lisan-ı Türki tekellüm i[e]der Anatol’daki Rum cemiyetlerinin bilaistisna kâffesi[nin] *kaybolan lisan-ı maderileri*”ni yeniden elde etmek için ellerinden geleni yaptıklarından söz eder. Kosmidis ise onlardan farklı olarak 1912 gibi geç bir tarihte “*ana lisanları Türkçe olan Anatol Rumları*”na çıkardığı *Areti* dergisi ile ecdadlarının dilini öğretmeyi amaçlar. Ana dilinin yıllar içerisinde hep aynı kalan standart bir kullanımından söz etmek mümkün değilse de bu tartışmalar, Anadolu Ortodoks kimliği ve bu kimliğin özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Yunanca konuşan Rumlar tarafından sorunsallaştırılmasıyla da yakından ilgilidir.

Anatoli’de 1890 yılında yayımlanan “Gazetelerimiz” başlıklı yazı bu konuda önemli ipuçları vermektedir. Bu yazı, *Anatoli*’nin *Sabah* gazetesiyle girmiş olduğu bir polemik üzerine gazetenin resmî açıklaması olarak yayımlanmıştır. İki gazete arasındaki polemik, *Sabah* gazetesinin Anadolu Hristiyanlarının aslen okullar ve öğretmenler eliyle *Helenleştirilen Türkler* olduklarını ve anadillerinin de Türkçe olduğunu iddia etmesiyle başlamıştır (Şişmanoğlu Şimşek, 2010, s. 115). *Anatoli* bu iddiayı çok sert bir dille reddeder ve aşağıda alıntılanan bölümde de görüldüğü gibi Anadolu Rumlarının “hâlis Rumlar” olduklarını belirtir:

*Tekrar ideriz ki, Anadolu Rum Hristianlarından ekserinin lisan-ı maderzadı bozuk veyahod oldıkca musahhah Rum lisanıdır yani ana lisanları Türkçe deyildir. Sahihtir ki altı-sekiz asırdan beri Türkler ile – karındaşane bir suretde – beraber yaşayarak, Türkçeyi öğrenmişler ve bu lisan üzere ahz-u-ita ve muhabere itmeye alışmışlardır. Yoksa başka anasıra karışmamış ve halis Rum aranılırsa Anadolu Rumlarıdır. (...) Anadolu Rumların Türkçe huruf ile Türkçe lisanını tahsil itmek arzusında oldukları sahihtir. Ve bir haylisi lisan-ı resmimizi tahsil itmiş ve oldıkca öğrenebilmiştir ve bugünkü günde Anadolu Rum mekteplerinin çoğında lisan-ı Türki bir suret-i mahsusada talim ve tedris olunuyor. Anadolu Rumları kendi ana lisanları olan Rumca’yı tahsil itmekle lisan-ı resmimiz olan Türkçeyi öğrenmekden geri kalamazlar (*Anatoli*, 8.05.1890)²⁰.*

Burada ilginç olan nokta, gazete tarafından Anadolu Ortodoksların anadillerinin bu alıntıda “bozuk ya da tashih edilmiş, yanlışları düzeltilmiş Rumca” olarak nitelendirilmiş olmasıdır²¹. Bu açıklamanın herhangi bir okur

²⁰ Metindeki vurgular bana aittir.

²¹ Benzer bir görüş *Anatoli*’nin başka bir sayısında da dile getirilmiştir: “Tarihen musmetdirki, Türklerden hiç bir ferd Hristiyanlığı kabul itmemiştirki, Türk Hristian vücudine ihtimal verilmiş olsun. Anadolu Ortodoksos [sic] Hristiyanların Rum olduklarına kütüb-i tevârihiye şahid-i kâfi olduğu ve bütün Anatoliye diyarı Rum dinmiş olduğu şöyle dursun hala Anadolu Ortodoksoslarının ekseriyeti galat ve bozuk Rumca tekellüm itmekte oldukları da delalet ider. Anadolu Rumlarının diğer hemcinslerine

mektubu olarak değil, bizzat gazetenin yönetimi tarafından yapılmış olması nedeniyle bu görüşü, okurlar üzerinde önemli nüfuza sahip olan *Anatoli* 'nin resmi görüşü olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Dahası, *Temaşa-i Dünya*'da Misailidis'in doğduğu yer olan Kulayla ilgili bilgi verilirken buradaki ahalinin de “bozuk Rumca lisan tekellüm ettikleri”nden söz edilmektedir²². Hem konuşma hem de yazı dili olarak Türkçeyi kullanan bu topluluğun, anadillerini “bozuk ya da tashih edilmiş, yanlışları düzeltilmiş Rumca” olarak tanımlamalarını nasıl anlamlandırmak gerekir?

Haris Eksertzoğlu, “Shifting Boundaries: Language, Community and the ‘Non-Greek-Speaking’ Greeks” (Değişen Sınırlar: Dil, Topluluk ve Yunanca Konuşmayan Yunanlar) başlıklı makalesinde, büyük ölçüde Slavca, Ulahça, Arnavutça ve bunun yanında Arapça ve Türkçe konuşan “Yunanca-konuşmayan Yunan” cemaatler meselesinin Yunan milliyetçi söyleminde ele alınmasını, 1860'larda kurulan eğitim cemiyetlerinin ve eğitim kurumlarının yanı sıra başka dinamiklerle de ilişkilendirmektedir. Eksertzoğlu on sekizinci yüzyıl sonu ve on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Yunan aydınlanmasının da etkisiyle özellikle Yunan dili üzerinden tanımlanan Yunan millî kimliğinin on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren bazı politik sebeplerin ve “millî çıkar”ların varlığıyla “Yunanca-konuşmayan Yunanlar”ın “keşfine” ve ulusu tanımlayan dil kriterinin dönüşümüne sebebiyet verdiğini belirtmektedir (Eksertzoğlu, 1999a, s. 85). Yazar, “Yunanca-konuşmayan Yunanlar”a yapılan atıfların 1870'lerde Osmanlı Makedonyası ve diğer Balkan bölgelerinde yoğunlaştığını belirtmektedir. Birbirine rakip Balkan milliyetçiliklerinin yerel etnik grupları “hayali cemaatleri”ne dâhil etme projelerinden kaynaklanan Makedonya meselesinde, bölgede anadili Yunanca olmayan Hristiyanların çokluğu Yunan diplomatların elini zayıflatıyordu. Yunanca yalnızca kent merkezlerinde ve güney bölgelerde konuşuluyordu; kırsalda ise Yunanca-olmayan (Slavca, Ulahça, Türkçe ve Arnavutça) diller hâkimdi. Bu durum, Yunanca-konuşmayan Hristiyan toplulukların resmî olarak Yunan ulusuna dâhil edilmeleri zorunluluğunu beraberinde getirdi. Böylece nüfus üzerinde siyasal bazı talepler gündeme getirebilmek için ulus olmanın öncelikli koşullarından biri olan dil kriteri yeniden kavramsallaştırıldı. Bu kavramsallaştırma, Makedonya meselesinin yanı sıra Anadolu'da Türkçe konuşan Ortodoks Hristiyanlar için de daha önce ele alındığı

nisbeten daha ziyade Türkçe bilmeleri komşularının çok olan ehali-i İslamiyenin bu lisanı tekellüm itmelerinden ileri gelmiştir” *Anatoli*, 21 Nisan 1890.

²² “[M]eğer Kula'nın batı tarafında bir saat mesafede atik Yunanlıların asrından kalma Gölde [Kolitta] kariyesinde Ayios Yeoryios (23 Nisan) Panayırı olur imiş, bu ecilden biz de ziyaret etmeğe gittik, ne hikmet ki Kula'nın kâffe-i taşları siyah ve Gölde'nin kâffe-i beyazdır ve ahali hâlâ bozuk Rumca lisan tekellüm ederler ve üçü mâmur ve atik İstanbul Kiliseleri olduğundan, Türkçe Vakıf Kazası tesmiye olunmuş, Ayazoğlu isminde muteberandan iki karındaşın birden düğünleri olmağa ile hazır bulunduk ve türlü zöğümleri (inançlar) seyr ü temaşa eyledik.” (Misailidis, 1988 [1871], s. 183).

gibi kullanılmaya başlandı. Ancak bu değişim, dilin millî kimlik için devre dışı kaldığını göstermemekle birlikte beraberinde bu dilsel çeşitliliği açıklayıcı entelektüel üretimi de zorunlu kılmıştır (Eksertzoğlu, 1999a, s. 87). Yunan dilinin kaybını talihsiz tarihsel koşullara bağlayan bu söyleme göre Yunanlar, dillerini kaybetmiş olsalar da (*de-hellenisation*), millî bilinçlerini kaybetmiyorlar, ulusun yeniden yükselişe geçtiği dönemlerde yeniden “öz-kimlikleri”ni kazanmaları söz konusu oluyordu; böylelikle “Yunanca-konuşmayan Yunanlar”ın “hayalî cemaate” eklemelenmesi en azından söylemsel düzlemde mümkün oluyordu.

Eksertzoğlu, “Yunanca-konuşmayan Yunanlar” kavramsallaştırmasının yalnızca politik ve tarihsel sebeplerden değil, bu sebeplerle de bağlantılı olarak aynı zamanda *katharevusa-dimotiki* tartışması²³ üzerinden de şekillendiğini belirtmektedir (Eksertzoğlu, 1999a, s. 90). Dilsel çeşitlilik ve standartların yokluğu tespiti ile *dimotik* Yunancanın oluşması, Yunan ulusunun düşüşüne ve yabancı işgaline bağlanıyordu. Eski Yunancanın dilsel standartlarının kaybolması “barbarlaşma” olarak algılanıyordu. Ayrıca *katharevusa* taraftarları *dimotik* dili, diyalektler bileşimi olarak kabul ediyor ve bu durumun Yunancanın öğrenilebilir bir dil olmasının önünde bir engel olarak görüyordu. Farklı diyalektlerin varlığı, aynı zamanda onlar için köleliğin bir göstergesiydi. Dolayısıyla eğer *dimotik* Yunanca, köleliğin ve yabancı işgalinin dilsel bir ürünüyse o hâlde “Yunanca-konuşmayan-Yunanlar” örneği de diğer dilsel biçimler gibi bu söyleme eklemelenebilirdi. *Anatoli* ve *Temaşa-i Dünya*'da yer alan “bozuk Rumca” ifadesi bu anlamda Yunancaya *dimotik* dil üzerinden eklemelenmeye çalışan bir niyetin işareti olarak da okunabilir. Böylelikle bu topluluğun konuştukları dil olan Türkçe ya da yazı dilleri Karamanlıca, örneğin Teselya ya da Peloponez gibi çeşitli bölgelerde farklı biçimlerde konuşulan Yunancanın diyalektlerinden biri mertebesine yükseliyor; bir anlamda Karamanlıca Yunanca içerisinde meşruiyet kazanıyordu. Anadilleri olduğu söylenen Rumcanın “bozuk ya da oldukça musahhah” şeklinde ifadesi ise *katharevusa* taraftarlarının halkın farklı biçimlerde konuştuğu Yunancayı nitelendirirken sıklıkla kullandığı “bozulmuş Yunanca” gibi olumsuz sıfatları hatırlatması açısından da anlamlıdır.

²³ Modern Yunan kimliğinin Eski Yunan medeniyetinin bir devamı olarak “tahayyül edilmesi” en temelde bir dil meselesi olarak kendini gösterdi. Ulus-devletlerin ve millî edebiyatların bir dil politikası ve programı üzerinden inşa edilmesi on dokuzuncu yüzyıla özgü kavramlar olsa da Yunan örneği açısından ilginç olan nokta, bu inşanın henüz başlangıcında birbirine rakip iki farklı dil politikasının aydınlar tarafından ortaya atılmasıdır. Bu iki farklı görüş, *katharevusa* ve *dimotiki* olarak adlandırılan ve 1885 yılında ilk kez Emmanuel Roidis tarafından *diglossia* (çiftdililik) şeklinde kavramsallaştırılan, temelde yazı dili ve konuşma dili arasındaki farklılığa işaret eden bir dil sorunuydu (*glossiko zıtima*). Ayrıntılar için bk. (Mackridge, 2009).

Her ne biçimde tanımlanırsa tanımlansın Türkçenin Anadolu Hristiyanlar tarafından konuşulması, 15. yüzyıla tarihlendirilse de (Clogg, 1996, s. 68; Bellingeri, 2010) bu durumun 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir problem ya da anomali olarak algılanmaya başladığı görülmektedir. Bu algının arkasında yatan neden, yukarıda Eksertzoglu'nun belirttiği gibi sonradan revize edilmiş olsa da Yunan ulusal kimliğinin ayırt edici en önemli unsurunun Yunan dili olmasıdır. Paschalis M. Kitromilides, 1821 Yunan Bağımsızlık Savaşı sonrasında oluşturulmaya çalışılan ulusal kimlik inşasında etkili olanın “millî birlik” doktrini olduğunu ve bu doktrinin sosyal düzlemde kültürel söylemin homojen ve bir örnek oluşunu; coğrafi düzlemde ise Yunan Krallığı'nın içindeki ve dışındaki Yunan ulusunu birleştirecek olan Hellenizmi ve zamansal olarak da Homeros'tan modern zamanlara uzanan kesintisiz tarihsel bir devamlılığı içerdiğini belirtmektedir (Kitromilides, 1989, s. 167). Kitromilides, söz konusu ideolojiyi yaymak üzere resmî düzeyde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yunan konsolosluklarından, gayriresmî girişimler olarak ise Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde açılan Rum okullarında Atina'da eğitim görmüş öğretmenlerin yürüttüğü faaliyetlerden söz etmektedir (Kitromilides, 1989, s. 170). 1870'li yıllarda Anadolu'da Yunan dili ve eğitiminin yaygınlaşmasında çok önemli çalışmalar yapmış olan Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi'nin (*Ellinikos Filologikos Sillogos Konstantinupoleos*) Anadolu'daki okullara dair yazdıkları eğitim raporları ve düzenledikleri kültürel yarışmalar, Türkçe konuşan Ortodoksların eğitim durumunu ortaya koymakla birlikte dönemin Yunanca konuşan eğitilmiş Rumlarının Türkçe konuşan Anadolu'ları nasıl algıladıkları konusunda da önemli ipuçları vermektedir. Derneğin raporları, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda “Yunan ulusal topluluğu”nu nelerin oluşturduğuna dair bir fikir de vermektedir. Yunanca konuşmamak her ne kadar Yunanlılığın “mutlak” kaybına yol açmasa da “ideal bir Yunanlılık” için “cehaletle mücadele ulusal bir anlam da kazanmaktadır.”: “[Z]ira eğitim almak, kültürün bireyselleşmesi ve dilin öğrenilmesi ve Yunan kültürünün kabulüyle kişinin ulusal aidiyetini tanıması olanağını sunmaktadır.” (Eksertzoglou, 1999b, ss. 71-72). Derneğin eğitim komisyonlarının 1870 ve 1880'lere ait raporlarında yakınılan temel mesele, Anadolu'daki bazı kasabalarda Türkçeden başka bir dil konuşulmuyor olması; sakinlerinin çoğunun “barbar dillerde” konuşuyor olması ve bu toplulukların cahil olduklarından Batılıların dini ayartmalarına açık olmalarıdır²⁴. Önemli olan bir diğer nokta ise birçok cemaatin “cehaletine”, eğitime karşı ilgisizliğine ve bunun uzantısı olarak da eğitim kurumları ve okullar oluşturmadaki isteksizliklerine sıkça yapılan atıflardır (Eksertzoglou, 1999b, s. 65). Benzer bir gözlemi Sia Anagnostopoulou, “Greek Diplomatic Authorities in Anatolia” (Anadolu'da Yunan Diplomat Yetkililer) başlıklı yazısında da dile

²⁴ Eksertzoglou'nun verdiği örnekler İznik, İyonya'nın Sarkan bölgesindeki Kirkice kasabası, Bursa ve Kapadokya'da Ürgüp'tendir. Bk. Eksertzoglou, 1999b, s. 64.

getirmektedir. Yazar, Türkçe konuşan Ortodoksları millet-i Rum'a dâhil etme çalışmalarının on dokuzuncu yüzyılın başına kadar gittiğini ve bu çalışmalara Yunan Devleti'nin kurulmasından önce İstanbul'un önderliğinde başladığını belirtir. Anadolu, bu dönemde "milleti (*genos*) aydınlatma" projesinin bir parçası olmuştur (Anagnostopoulou, 2010, ss. 63-64). Daha önce Anadolu'nun Helenleştirilme projesi Anadolu'dan İstanbul'a göç eden Ortodokslar'ı da etkilemiş ve Anadolu'dan gelen Hristiyanlar çeşitli dernekler kurarak geldikleri memleketlerini "medenileştirmeyi" "kutsal bir görev" olarak addetmeye başlamışlardır. Anagnostopoulou, 1912'den sonra Anadolu'da varlığını iyice hissettirmeye başlayan Atina'nın Anadolu Hristiyanları oryantalist bir bakış açısıyla algıladığını belirtmektedir. Yazar, Konya Konsolosluğu tarafından hazırlanan bir raporda yer alan Türkçe konuşan Ortodokslarla ilgili söylemin *Yaban* romanının yazarı Yakup Kadri'yi hatırlattığını belirtir. Örneğin bu raporda Konya Sile kasabasında yaşayan Anadolu Hristiyanların "cehalet, bayağılık, kabalık ve millî dejenerasyon" içerisinde olduğundan söz edilmektedir (Anagnostopoulou, 2010, ss. 75). Evangelia Balta, özellikle on dokuzuncu yüzyılda kaleme alınan ve sahnelenen bazı Yunanca tiyatro eserlerinde Anadolu karakterlerin yukarıdaki dile getirilen özelliklerinden ötürü karikatürize edilerek bir komedi unsuru olarak kullanıldıklarından söz etmektedir. Bunlardan ilki *Babylonia* oyunudur²⁵.

Aristotelis Kourtidis ise "Küçük Asyalıların (Anadolu Rumlarının) Dili ve Öğrenme Tutkusu" başlıklı yazısında bambaşka bir tablo çizerek öğrenmeye tutkun, eğitim için her türlü güçlüğü üstesinden gelebilecek bir Anadolu halkından ve onların binbir gayretle okul kurma çabalarından tutkulu bir dille şöyle söz etmektedir:

Ve okullar, çok sayıda okullar kuruldu. Dernekler kuruldu. Tika basa dolu para kasaları ve bakkal dükkânları ya da tuzlanmış ve dumanda kurutulmuş balıklar satan dükkânların karanlık kuytularında, nasırlı eller tarafından acımasız bir tutumlulukla biriktirilen gündelik kazançların tıktırıldığı, boyunlarına asılarak fanilaların altına giyilen çıkınlar açıldı. Bu okulların açılış törenleri, yeni bir ulaşım yolu sağlayan tren istasyonu açılışları gibi büyük bir resmiyetle yapıldı. Ancak okulların işleyebilmesi için öğretmenlere ihtiyaç vardı ve çok az öğretmene sahip olduğu gibi eldekiler de yetersizdi (Kourtidis, 1909, s. 32).

Kourtidis, yazının devamında Antalya'daki cemaatlerden birinin para toplayarak bir lise öğrencisini Atina'ya öğretmen olmaya göndermelerini ve bu öğrencinin dönüşte büyük bir törenle karşılanmasını anlatmaktadır. Dahası, Burdur'dan Atina'ya başlarında fesleriyle yine Atina'ya öğretmen okuluna okumaya giden ve

²⁵ Diğer oyunlar için bk. Balta, 2013, ss.71-90.

zor geçim şartlarından ve bakımsızlıktan birisi ölen iki gencin Kokkinos ve Filippidis'in trajik hikâyesini de aktarır (Kourtidis, 1909, s. 32).

Areti'deki yazıların ortaya koyduğu bir başka durum ise gerek Atina merkezli çabaların gerekse cemaatin önde gelenlerinin girişimlerine rağmen 20. yüzyılın başında bile Yunancanın istendiği ölçüde Türkofon Ortodokslar tarafından çeşitli sebeplerle edinilemediğidir. Başka kaynaklar da bu gözlemi doğrulamaktadır. Dawkins, 1916 tarihli kitabında okulların ve cemaatlerin çabalarına rağmen Kapadokya'nın birçok yerinde Türkçenin Yunancayı tehdit ettiğini söylerken Anastasios K. Iordanoglou, Ankara'daki Ortodoks cemaatinin Nüfus Mübadelesi'ne kadar Türkofon olarak kaldığını belirtir (alıntılayan Benlisoy, 2010, ss. 425-426). Iordanoglou'nun sözünü ettiği 1923 yılında imzalanan Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nin kaçınılmaz olarak bu dil tartışmalarına kısmen nokta koyduğu, mübadillerin Kuzey Yunanistan'a yerleşmeleriyle birlikte bu kez bambaşka bir kültürel ve politik ortamda varlıklarını sürdürmeye çalıştıkları söylenebilir. Evangelia Balta, Kuzey Yunanistan'a yerleşen mübadillerin kısa yaşamlı iki dilli *Prosfigiki Foni / Muhacir Sedası* gazetesi (Alpan, 2013) ve Yunan siyasetçilerin oy toplamak için kullanmak zorunda kaldıkları Yunan harfli Türkçe broşürler dahil bütün yayınlarının 1935 civarında sona erdiğinden söz eder. Yunanistan Devleti'nin dilsel homojenleştirme siyaseti ve mübadillerin tek dilli yeni kültüre uyum süreçleri "uzun ve acılı" olacaktı (Balta, 2014e, s. 1).

Sonuç

En erken 15. yüzyıldan beri varlıkları bilinen Türkofon Anadolu Ortodoks Hristiyanların konuştıkları dilin ve Yunan harfli Türkçe ile yazdıkları metinlerin Anadolu'da konuşulan diğer diyalektlerle büyük ölçüde benzerlik taşıması nedeniyle ayrı bir ağız ya da dil olarak değerlendirilmemesi gerektiği son yıllarda yapılan dilbilimsel çalışmalarla da ortaya konmuştur. Daha çok kültürel-grafik bir olgu olarak değerlendirilmesi gereken bu üretimin dönemsel olarak ne türden dilsel değişiklikler ve çeşitlilikler içerdiği ortaya konmuşsa da bu üretimi gerçekleştiren öznelerin bizzat kendilerinin konuştıkları ve yazdıkları dile dair ne düşündükleri, onu nasıl adlandırdıkları ve dillerini kimlikleriyle nasıl ilişkilendirdikleri üzerinde yeterince durulmamıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yunan harfli Türkçe gazete ve süreli yayınlarda görünür olmaya başlayan dil tartışmaları bu konuda birçok ayrıntı sunmaktadır. Anadolu Hristiyan okur, her şeyden önce okuduğu metinlerin ister gazetede isterse bir romanda olsun "açık" ve "sade" Türkçe ile yazılmasını talep etmektedir. Gazete yöneticileri tarafından da büyük ölçüde kabul gören bu taleple Osmanlı Müslümanların 1860'lardan sonra yaptıkları dilde sadeleşme tartışmaları arasında bir koşutluk kurmak mümkündür. Bazıları tarafından "Anadolu lisanı" olarak adlandırılan bu dile olan gereksinim Türkofon

Ortodoksların Türkçe eğitimini formel kurumlarda alamamalarından da kaynaklanmaktadır.

Yunanca konuşan Rumlara nazaran Türkçe konuşabilmeleri kendilerine özellikle ticaret hayatında bazı avantajlar sağlarken büyük ölçüde Arap harfli Türkçe tedrisatlı örgün bir eğitimden yoksun olmaları nedeniyle devlet kadrolarında kendilerine yer bulmakta zorlanan Türkofon Anadolu, Türkçeyi daha iyi öğrenebilmek için de talepkârdırlar. Öğrencilerin Türkçe öğrenememeleri konusunda liyakat sahibi öğretmenlerin okullara atanmaması, tabasbusun ve insan kayırmanın liyakatın önüne geçmesi gibi sebepler gösterilirken bütün bu sorunların müsebbibi olarak da sıklıkla patrikhaneye işaret edilmektedir.

Anadolu’da Türkçe konuşan Hıristiyanların varlığı, Yunan millîyetçi söyleminin temel taşlarından biri sayılan ve Yunan millî kimliğinin kurucu unsurlarından biri olan Yunanca konuşma ölçütünde Haris Eksertzoglou’nun belirttiği gibi yeni bir kavramsallaştırmanın gündeme gelmesine de neden olmuştur. Bu durumun temelinde yeni kurulan Yunan Devleti’nin, Anadolu’daki “soydaşlarını” “Yunan millî cemaati” içerisine dâhil etme isteğinin yattığı söylenebilir. Her ne kadar millî kimliği oluşturan dil kriteri genişlemiş ve Yunanca konuşmayanları da içine almış olsa da “Yunanca bilmeme”nin bir “cehalet” olarak algılandığını ve “kabalık”, “görgüsüzlük” ve “bayağılık” gibi kavramlarla ifade edildiğini, Anadolu’da açılacak olan Rum okullarının temel görevinin bu cehaletle mücadele etmek olduğunu derneklerin eğitim raporlarından anlıyoruz. Millet-i Rum içerisinde Türkçe konuşan bir topluluk olarak Anadolu Ortodokslarının söz konusu durumlarının gazetelerde ve süreli yayınlarda da zaman zaman gündeme geldiği, diğer gazetelerle bu konuda polemiklerin yaşandığı ve *lisân-ı maderî* (ana dili) tanımının da bu nedenlerle kimi zaman revize edilerek Türkçe ya da Yunanca olarak yeniden kavramsallaştırıldığı görülmektedir.

Gazete ve dergilerde dil üzerine yapılan tartışmalarda öne çıkan meselelerden biri de Türkofon Hristiyanların Yunanca edinimlerinin iyileştirilmesidir. Anadolu Hristiyanların geri kalmışlığının en önemli nedeni olarak ana dilinin bilinmemesi gösterilirken aynı zamanda ana dili milleti oluşturan fertleri birleştirecek, “ittihadi” sağlayacak en önemli bağ olarak da algılanmaktadır. Türkçe eğitiminde tartışıldığı gibi dili öğretmede yöntem sorunu, öğretmenlerin liyakati, Türkofonlara uygun ders materyallerinin eksikliği, anaokullarının ıslahı Yunanca öğretiminde gündeme getirilen diğer konulardır. 1912 yılında Türkçe ve Yunanca iki dilli olarak yayın hayatına başlayan *Areti* dergisinin temel misyonunun Türkofon Ortodoksların Yunanca öğrenmesine katkı sağlamak olması, yüzyılın başında gelinen noktayı anlamak açısından önemlidir. *Areti*’deki yazıların ortaya koyduğu bir başka durum ise gerek Atina merkezli çabaların gerekse cemaatin önde gelenlerinin girişimlerine rağmen 20. yüzyılın başında bile Yunancanın istendiği ölçüde Türkofon Ortodokslar tarafından çeşitli sebeplerle edinilemediğidir. Başka kaynaklar da bu gözlemi doğrulamaktadır. Sonuçta 1923

yılında imzalanan Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, bütün bu tartışmaları kısmen sonlandırırken, Yunanistan'a gitmek zorunda bırakılan Türkofon Anadolu Ortodoks Hristiyanlar için de ulus devletinin homojen dil tahayyülüne sancılı uyum sürecinin başlangıcı olacaktır.

Kaynakça

- Alpan, A. S. (2013). Μουκαδδερρατημηζά χακίμ ολαλήμ: Reading 'Refugee Politics' Through the Pages of Μουχατζήρ Σεδασί. III. International Workshop of Karamanlidika Studies, Nevşehir'de sunulan bildiri.
- Anagnostopoulou, S. (2010). Greek Diplomatic Authorities in Anatolia. E. Balta ve M. Kappler, (Ed.). *Cries and Whispers in Karamanlidika Books - Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies (Nicosia 11th-13th September 2008)* içinde (ss. 63-78). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Balta, E. (1987a). *Karamanlidika Additions (1584-1900)*. Athens: Centre d'Etudes d'Asie Mineure.
- Balta, E. (1987b). *Karamanlidika XXe siècle*. Athens: Centre d'Etudes d'Asie Mineure.
- Balta, E. (1997). *Karamanlidika Nouvelles Additions et Compléments*. Athens: Centre d'Etudes d'Asie Mineure.
- Balta, E. (2014a). Karamanlıca Kitapların Konu ve Döneme Göre Tasnifi. E. Yalçın, (Ed.). *Gerçi Rum İsek de Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz Karamanlılar ve Karamanlıca Edebiyat Üzerine Araştırmalar* içinde (ss. 163-192). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Balta, E. (2014b). "Gerçi Rum İsek de Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz..." Vatan, Din ve Dille Bölünmüş Bir Kimliğin Serüvenleri. E. Yalçın, (Ed.). *Gerçi Rum İsek de Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz Karamanlılar ve Karamanlıca Edebiyat Üzerine Araştırmalar* içinde (ss. 117-140). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Balta, E. (2014c). Karamanlı Basını Kataloğu. E. Yalçın, (Ed.). *Gerçi Rum İsek de Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz Karamanlılar ve Karamanlıca Edebiyat Üzerine Araştırmalar* içinde (ss. 259-276). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Balta, E. (2014d). *İ Areti* [Fazilet]: 1912'de Yayımlanan On Beş Günlük Resimli Dergi. E. Yalçın, (Ed.). *Gerçi Rum İsek de Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz Karamanlılar ve Karamanlıca Edebiyat Üzerine Araştırmalar* içinde (ss. 325-363). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Balta, E. (2014e). Giriş: Karamanlıca Kitapların Çılgınlıklarıyla Fısıltıları. E. Yalçın, (Ed.). *Gerçi Rum İsek de Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz Karamanlılar ve Karamanlıca Edebiyat Üzerine Araştırmalar* içinde (ss. 325-363). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Bellingeri, G. (2010). Some Venetian Sources on Cultural Landscapes of 'Caramania'. E. Balta ve M. Kappler, (Ed.). *Cries and Whispers in Karamanlidika Books - Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies (Nicosia 11th-13th September 2008)* içinde (ss. 79-91). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Benlisoy, S. (2006). Karamanlıca Haftalık Anatol Ahteri Dergisi "Anatolda İlmin Terakkisi Kabil mi Değil mi?", *Toplumsal Tarih*, 154, ss. 56-60.

- Benlisoy, S. (2010). *Education in the Turcophone Orthodox Communities of Anatolia During the Nineteenth Century*. (Basılmamış Doktora Tezi). Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.
- Benlisoy, F. ve Benlisoy, S. (2010a). Reading the Identity of Karamanli through the pages of Anatoli. (E. Balta ve M. Kappler, Ed.). *Cries and Whispers in Karamanlidika Books – Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies (Nicosia 11th-13th September 2008)* içinde (ss. 93-108). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Benlisoy, F. ve Benlisoy, S. (2010b). Türkdilli Anadolu Ortodoksların Kimlik Algısı. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 11(251), ss. 7-22.
- Benlisoy, F. ve Benlisoy, S. (2016). *Hıristiyan Türkler ve Papa Eftim*. İstanbul: İstos Yayın.
- Berkol, B. (1986). 133 Yıl Önce Yunan Harfleri ile Türkçe (Karamanlıca) bir Robinson Crusoe Çevirisi. *Sosyoloji Konferansları 25* içinde (ss. 135-158). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Clogg, R. (1996). Anadolu Hıristiyan Karındaşlarımız: The Turkish-Speaking Greeks of Asia Minor. *Anatolica Studies in the Greek East in the 18th and 19th Centuries* içinde (ss. 65-91). Britain: Variorum.
- Clogg, R. (1999). A Millet Within a Millet: The Karamanlides. D. Gondicas ve C. Issawi, (Ed.). *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism* içinde (ss. 115-142). Princeton, New Jersey: Darwin Press.
- Eckmann, J. (1950a). Anadolu Karamanlı Ağızlarına Ait Araştırmalar. I. Phonetica. *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 8, ss. 165-200.
- Eckmann, J. (1950b). Yunan Harfli Karamanlı İmlâsı Hakkında. H. Eren ve T. Halasi Kun, (Ed.). *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar I* içinde (ss. 27-31). Ankara.
- Eckmann, J. (1958). Einige gerundiale Konstruktionen im Karamanischen. J. Eckmann (Ed.). *Jean Deny Armağanı* içinde (ss. 77-83). Ankara.
- Eksertzoğlu, H. (1999a). Shifting Boundaries: Language, Community and the ‘non-Greek-speaking Greeks. *Historien*, 1, ss. 75-92.
- Eksertzoğlu, H. (1999b). *Osmanlı’da Cemiyetler ve Rum Cemaati Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi* (F. Benlisoy ve S. Benlisoy Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gavriel, E. (2010). Transcription Problems of Karamanlidika Texts. E. Balta ve M. Kappler, (Ed.). *Cries and Whispers in Karamanlidika Books - Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies (Nicosia 11th-13th September 2008)* içinde (ss. 255-266). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Günergun, F. (2011). İstanbul’da Fransızca - Türkçe Yayınlanan Bir Tıp Dergisi Gazette des Hopitiaux (Ceride-i Emakin üs-Sihha, 1887). *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 3, ss. 13-54.

- Irakleous, S. (2013). On the Development of Karamanlidika Writing Systems Based on Sources of the Period 1764-1895. M. Kappler, W. Arnold ve Till Stellino, (Ed.). *Mediterranean Language Review*, 20, ss. 57-95.
- Irakleous, S. (2017). Karamanlidika Is Ottoman; Viewing the Pages of Anatoli. B. Sagaster, T. Stavrides ve B. Hoffmann, (Ed.). *Press and Mass Communication in the Middle East* içinde (ss. 65-88). Bamberg: University of Bamberg Press.
- Kahya, H. (2015). *Angeliaforos Çocukları İçin (1872) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*. İstanbul: Ofis.
- Kappler, M. (2006). Toward a Linguistic Approach to ‘Karamanli’ Texts. S. Yağcıoğlu ve A. C. Değer, (Ed.). *Advances in Turkish Linguistics Proceedings of the 12th International Conference on Turkish Linguistics (11-13 August, 2004)* içinde (ss. 655-667). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Kappler, M. (2016). Transcription text, regraphization, variety?-Reflections on Karamanlidika. E. A. Csato, A. Menz ve F. Turan, (Ed.). *Spoken Ottoman in Mediator Texts* içinde (ss. 119-127). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Kechriotis, V. K. (2005). The Greeks of Izmir at the end of the Empire. (Basılmamış Doktora Tezi). Leiden Üniversitesi, Leiden.
- Kechriotis, V. K. (2011). On the Margins of National Historiography: The Greek İttihatçı Emmanouil Emmanouilidis- Opportunist or Ottoman Patriot. A. Singer, C. K. Neumann ve S. A. Somel, (Ed.). *Untold Histories of the Middle East* içinde (ss. 124-142). London and New York: Routledge.
- Kitromilides, P. M. (1989). ‘Imagined Communities’ and the Origins of the National Question in the Balkans. *European History Quarterly*, 19, ss. 149-192.
- Kourtidis, A. (2009). Küçük Asyalıların Dili ve Öğrenme Tutkusu (A. Çokona, Çev.). *Toplumsal Tarih*, 188, ss. 31-33.
- Levend, A. S. (1972). *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Limnidis, I. I. (2009). Küçük Asyalıların Lehçesine İlişkin (A. Çokona, Çev.). *Toplumsal Tarih*, 188, s. 31.
- Mackridge, P. (2009). *Language and National Identity in Greece 1766-1976*. New York: Oxford University Press.
- Misailidis, E. (1988). *Seyreyle Dünyayı (Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş)*. R. Anhegger ve V. Günyol (Yay. Haz.). İstanbul: Cem Yayınları.
- Sévérien, S. ve Dalleggio, E. (1958). *Karamanlidika Bibliographie Analytique des Ouvrages en Langue Turque Imprimés en Caractère Grecs I*. Athenes: Institut Français d’Athènes.
- Sévérien, S. ve Dalleggio, E. (1966). *Karamanlidika Bibliographie Analytique des Ouvrages en Langue Turque Imprimés en Caractère Grecs II*. Athenes: Institut Français d’Athènes.

- Sévérien, S. ve Dalleggio, E. (1974). *Karamanlidika Bibliographie Analytique des Ouvrages en Langue Turque Imprimés en Caractère Grecs III*. Athenes: Institut Français d'Athènes.
- Spataris, H. (2004). *Biz İstanbullular Böyleyiz! (1906-1922)*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Strauss, J. (2010). Is Karamanli Literature part of a 'Christian-Turkish (Turco-Christian) Literature'?. E. Balta ve M. Kappler, (Ed.). *Cries and Whispers in Karamanlidika Books - Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies (Nicosia 11th-13th September 2008)* içinde (ss. 153-200). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Şimşek, M. (2018). Osmanlı Devleti'nde Türkçe'nin Gayrimüslim Okullarında Mecburi Hale Getirilmesi ve Uygulanması. *OTAM*, 43, ss. 199-227.
- Şişmanoğlu Şimşek, Ş. (2011). The Yeniçeriler of Ioannis Gavriilidis: A Palimpsest in Karamanlidika. E. Balta ve M. Ölmez, (Ed.). *Turkish Speaking Christians, Jews and Greek Speaking Muslims and Catholics in the Ottoman Empire* içinde (ss. 245-275). İstanbul: Eren Yayınları.
- Şişmanoğlu Şimşek, Ş. (2017). Osmanlı Tefrika Çalışmalarında Göz Ardı Edilen Bir Kaynak: Karamanlıca *Anatoli* Gazetesi. *Kebikeç*, 44, ss. 145-187.